

Läsförmågans betydelse som konkurrensfördel för Europa sedan 1500-talet

Erik Sandewall

Om man jämför maktförhållandena i världen år 1500 och år 2000 är det den europeiska kulturkretsens framryckning som utgör den stora förändringen. År 1500 var både den muslimska och den kinesiska kulturkretsen åtminstone jämbördiga med vår, och ur en del synpunkter betydligt starkare, men år 2000 var förhållandena uppenbarligen helt annorlunda.

Den geopolitiska utvecklingen är kanske den mest uppenbara aspekten av denna förändring. I dagens värld innefattar den europeiska kulturkretsen inte bara 1500-talets Europa och Ryssland, utan också Nord- och Sydamerika, Australien, och ett betydligt större Ryssland. Den geografiska förändringen har åtföljts av den tekniska, ekonomiska och kulturella dominans som vår kulturkrets har uppnått. Mycket har skrivits om vilka faktorer som kan förklara den skillnaden varvid man ofta hävdar att 'kolonialismen' eller 'islamfientlighet' har varit en avgörande faktor. Från den motsatta änden av det politiska spektrumet för man ibland fram kulturskillnader som förklaring. Den här artikeln ska behandla en annan möjlig eller bidragande förklaring, nämligen den kvalitativa ökning av *läsförmågan* i stora delar av befolkningen som inträffade i den europeiska kulturkretsen från 1500-talet och framåt, tillsammans med de konsekvenser som denna ökning har haft.

Förmågan till tyst läsning var en innovation

När vi talar om läsning föreställer vi oss främst att man läser utan att uttala det lästa, medan högläsning mest riktas till små barn, eller förekommer vid kultur-evenemang. Så har det dock inte alltid varit. I [1] behandlar Christie Robertson frågan om tyst läsning (i motsats till högläsning) och hur en vana vid tyst läsning påverkar hjärnans funktion till något som han kallar den 'läsande hjärnan'. Han skriver:

Det som gör den läsande hjärnan särskilt märkvärdig är att den är en sådan sen uppfinning i mänsklighetens historia. Det finns otaliga historier om hur förundrade människor kunde bli när de såg någon sitta och läsa tyst för sig själv innan boktryckarkonsten hade uppfunnits på 1500-talet.

Anteckningar:

Begreppet 'den läsande hjärnan' behandlas också i en artikel i DN [2] som är baserad på samtal med Martin Ingvar, professor i neurofysiologi, och med Torkel Klingberg som är professor i kognitiv neurovetenskap. Enligt Torkel Klingberg vet vi idag att när ett barn lär sig att läsa leder det till att hjärnan förändras och blir en 'läsande hjärna'. Det inträffar alltså fysiologiska förändringar i hjärnan som ökar förmågan just för läsning.

Martin Ingvar kommenterar därefter skillnaden mellan tyst läsning och högläsning, och förklarar att de tränar olika saker. Högläsning gör att man blir tvungen att använda mer av det kognitiva systemet för själva läsningen. Man måste till exempel fatta vad som står i texten på ett annat sätt eftersom det låter konstigt när man läser fel. Samtidigt kan man se att förmågan att återberätta vad man har läst sjunker, eftersom man har varit så upptagen vid att läsa högt. När det gäller att förstå sammanhang och tänka på det man läser, så är det sannolikt mer effektivt med tyst läsning. Då kan man koncentrera sig och gå mer på djupet.

Det som är särskilt intressant är emellertid hur övergången till tyst läsning påverkar läsprocessen ur kognitiv synpunkt. I ovannämnda artikel hävdar Robertson att den tryckta texten uttrycker det semantiska innehållet på ett koncisare sätt än det talade ordet, och att hjärnan kan ta till sig denna koncisa representation direkt, utan att gå omvägen via uttalade meningar. Han refererar därvid till en artikel av Ong [3], och skriver (referenser utelämnade):

Ong argues that the redundant patterns of oral storytelling became unnecessary when print stores ideas for easy recall. Instead, literate cultures use lists, graphs, and skimming and scanning techniques, which allow for more analytical thinking. Ong even goes so far as to say that writing allows for creative thought because an individual can store and reference original assertions. These changes in cognitive processes simply continued to bolster silent reading as the principal form of reading.

Den tysta läsningen ger alltså stora konkurrensfördelar. Vid högläsning måste rätt stora kognitiva resurser användas för att omvandla texten till tal, och detta reducerar resurserna för förståelse och för fritt tänkande i anslutning till den givna texten.

En invändning mot denna analys kan vara att hjärnan gör åtminstone delar av överföringen från text till "tal" även vid tyst läsning. Frågan är komplicerad; den berör inte bara vad som sker vid själva läsningstillfället utan också hur innehållet i den lästa texten bevaras i minnet, och hur detta innehåll kan återkallas. Detta torde ha att göra med frågan huruvida vår hjärna använder en språkobeoende 'internrepresentation' för kunskap och begrepp, eller om all kunskap som har språkligt ursprung bara bevaras som ett slags språkliga uttryck. Den övergripande observa-

tionen blir ändå att den tysta läsningen är mer effektiv ur kognitiv synpunkt.

Den tysta läsningens historiska betydelse

Tyst läsning förutsätter att varje läsare har sitt eget exemplar av den bok som skall läsas, medan högläsning kan vara gemensam för ett stort antal personer. Ordet 'föreläsning' avspeglar detta tidigare sätt att meddela kunskapen ur en bok. Detta innebär att boktryckarkonstens storskaliga produktion av böcker inte bara har bidragit till förbättrad spridning av fakta och åsikter, utan också att den har bidragit till en kognitiv förändring. Om det bara finns ett litet antal böcker i en miljö så kan de bäst användas genom 'föreläsning', men om man har ett större antal böcker, och särskilt om man kan ha många exemplar av samma bok, så blir tyst läsning möjlig, och med den en utveckling av de speciella kognitiva förmågor som följer av den tysta läsningen, eller *egenläsningen*.

Med ordet 'boktryckarkonsten' får vi då i första hand avse Gutenbergs uppfinning omkring år 1450 att använda typsättning med separata typer, alltså i huvudsak en typ för varje bokstav. I den europeiska kulturkretsen fick boktryckarkonsten tidigt en stor användning för religiösa urkunder och verk, med Bibeln och Luthers lilla katekes som de mest uppenbara exemplen ur vår synpunkt. Kombinationen av boktryckarkonst och religiös förnyelse gav därför upphov till en gradvis men påtaglig ökning av egenläsningen och läsförmågan i viktiga delar av befolkningen. Orsaksförhållandet var dessutom ömsesidigt: att Luthers tankar kunde få så snabb spridning berodde inte minst på att de kunde spridas i tryckt form, och å andra sidan ledde reformationen till att läsning av de religiösa skrifterna kom att tillmätas stor vikt. Den självförstärkande ökningen av läsförmågan fortsatte under flera århundraden vilket illustreras av det så kallade läseriet (av religiösa skrifter) på 1800-talet, liksom av de påföljande folkbildningsinitiativen såsom utgivningen av Verdandis småskrifter.

Om man mycket schematiskt uppfattar en självförstärkande process där ökad bokproduktion och ökad läsförmåga förstärker varandra kan man också lägga till att denna 'grundprocess' hade ett antal konsekvenser som var viktiga i sig, och vilka också i en del fall gav ytterligare återkoppling till grundprocessen. En sådan positiv återkoppling var att invanda föreställningar kom att ifrågasättas, auktoriteter ifrågasattes likaså, och den intellektuella friheten ökade. Detta möjliggjordes genom att nya tankar lättare kunde spridas, men kanske spelade det också in att den ökande egenläsningen gav en bättre förmåga att "förstå sammanhang, koncentrera sig och gå på djupet".

En annan sådan samspelande sidoeffekt var att framställningen och spridningen av tryckta skrifter blev ett viktigt instrument för statsmakten i respektive land. Den tjänade alltså till att förstärka de stater som tillsammans bildade vår kontinent, och vilka i allt fler fall kom att ha karaktär av nationalstater. Här finns

också anknytningen till den geografiska och koloniala aspekten som nämndes inledningsvis: flera av dessa europeiska stater hade styrka nog att ta över i andra delar av världen. I en del fall överflyglade man områden med urbefolkning utan tidigare statsbildningar; i andra fall övertog man områden som tidigare styrts som eller av statsbildningar i den muslimska eller den kinesiska kultursfären.

Begränsningar i modellen

Den nu beskrivna modellen kan sammanfattas som en självförstärkande 'grundprocess' där ökande trycksaksproduktion och ökande läsförmåga förstärkte varandra ömsesidigt, och där det därtill fanns andra processer som samverkade med grundprocessen, ibland ömsesidigt och ibland mest i den ena riktningen. Självklart kan detta bara vara en begränsad delförklaring till det historiska förloppet, men även andra och mer spridda förklaringar till den europeiska kulturkretsens allt starkare ställning måste också ses som förenklade, till exempel 'kolonialismen', 'islamofobin', eller (från den andra sidan av det politiska spektrumet) 'kulturell överlägsenhet'. Därför bör det vara intressant att kunna peka på en annan och kanske lika rimlig delförklaring, nämligen den historiska tillfälligheten att vi råkade ha ett skriftsystem som på ett tidigt stadium tillät mekanisering av bokproduktionen.

Det finns flera skäl till att denna teknik inte fick samma snabba acceptans i den muslimska kulturkretsen varvid skriftsystemet i deras och vår kulturkrets är den mest uppenbara. Gutenbergs uppfinning är framförallt lämplig för linjär alfabetisk text, vilken består av successiva bokstäver som är ungefär lika höga och som placeras på rad. Den kan därför inte utan vidare användas för arabisk skrift, vilken ju användes även i det Osmanska riket. (Övergången till ett latinskt alfabet gjordes först under Kemal Atatürk). Skillnaderna mellan de olika skriftsystemen har utjämnats av den senare tekniska utvecklingen, särskilt IT-utvecklingen under de senaste femtio åren, men under tidigare århundraden bör den ha varit en kraftigt återhållande faktor för spridningen av boktryckarkonsten. Emellertid fanns det också andra faktorer som spelade in; detta ska behandlas i en kommande artikel.

Refererade artiklar

- [1] Christie Robertson: *The Origins of Silent Reading and its Impact on Education*. University of British Columbia, 2012-10-28.
- [2] Peter Letmark: *En läsande hjärna formas i tidig ålder*. Dagens Nyheter, 2017-09-27.
- [3] W.J. Ong: *Orality and literacy: The Technologizing of the Word*. Routledge Press, New York, NY, 2002.